

VIRGINIJA CIBARAUSKĖ

Jurijaus Lotmano kultūros semiotikos paradoksas¹

Anotacija: Straipsnyje aptariama pastarųjų dešimtmečių Jurijaus Lotmano kultūros semiotikos recepcija ir pats kultūros semiotikos projektas. Lotmano recepcijai Lietuvoje būdingos specifinės tendencijos: nors jis itin gausiai cituojamas, tėra vos keli kultūros semiotikos projektą kritiškai reflektuojantys straipsniai. Specifiška ir tai, kad Lotmanas pristatomas visų pirma kaip struktūralistas, besidomintis „antrinėmis modeliuojančiomis sistemomis“. Tuo tarpu kitose akademinėse terpėse didesnis dėmesys tenka vėlyviesiems Lotmano darbams, akcentuojamas kultūros semiotikos artimumas literatūros sociologijai ir antropologijai. Remiantis recepcijos analize trečiojoje straipsnio dalyje grįžtama prie konkrečių Lotmano kultūros semiotikos projekto epicentrą sudarančių sampratų aiškinimo(si). Rekonstruojamos tokios meninio teksto socialinę funkciją, santykį su ideologijomis ir gyvenimu apskritai teoretizuojančios sampratos kaip *sąveikos*, *pasaulio modelis*, *modeliavimas*, aptariamoms šių sampratų taikymo perspektyvos.

Raktažodžiai: Jurijus Lotmanas, kultūros semiotika, sąveikos, pasaulio modelis, modeliavimas, recepcija.

Šiuo metu vienas aktualiausių yra teksto ir konteksto – kultūros, istorijos, gyvenimo, kuriame tekstas randasi ir funkcionuoja – sąveikų klausimas, neatsiejamas nuo reikšmės problematikos: kiek ji yra pastovi, dešifruojama, kiek – teksto, konteksto ir paties tyrėjo dialogo rezultatas. Įvairios semiotikos teksto ir konteksto problematiką formuluoja ir sprendžia skirtingai. Algirdo Juliaus Greimo semiotika konteksto, istorijos svarbos neneigia, tačiau apsisprendžia tyrinėti tai, kas pastovu – universalias struktūras². Tuo tarpu Jurijaus Lotmano kultūros

-
- 1 Straipsnis parengtas pagal 2014 m. akademinėje studijų savaitėje *Baltos lankos* skaitytą pranešimą „Lotmano kultūros semiotikos paradoksas“.
 - 2 Apie Algirdo Juliaus Greimo semiotikos santykį su kontekstu ir istorija žr. Dalia Satkauskytė, „Tekstas, kontekstas ir istorija Algirdo Juliaus Greimo veikaluose“, *Colloquia*, Nr. 16, 2006, p. 11–22.

semiotika visų pirma domisi teksto funkcionavimu konkrečioje kultūrinėje terpėje. Esminiai klausimai Lotmanui yra, pirma, bet kokios semiotinės sistemos santykis „su ne–sistema, su pasauliu, esančiu už jos ribų“, ir, antra, statikos ir dinamikos problematika – „koku būdu sistema gali kisti, tuo pat metu išlikdama savimi“³. Ypatingą dėmesį jis skiria teksto ir konteksto sąveikų metu aktualizuojamam prieštaringumui, taip pat struktūriniam nenuoseklumui, heterogeniškumui ir reikšmės neapibrėžtumui⁴.

Paradoksalu, kad Lietuvoje Lotmano darbai žinomi apytiksliai nuo 7-ojo dešimtmečio. 1966 m. semiotika, kibernetika besidomintis Tomas Venclova semiotikų stovykloje Kääriku susipažįsta su Lotmanu ir jau 1968 m. Lotmanas Vilniuje skaito paskaitų ciklą „Meninio teksto analizės principai“⁵. Iki šiol Lotmano darbai gana gausiai cituojami, tačiau kultūros semiotikos projektas tiek apskritai, tiek ir šiuo konkrečiu, t. y. teksto ir netekstinių struktūrų sąveikos aspektu, nėra išsamiai aptartas. Šį Lotmano semiotikos recepcijos Lietuvos akademiniam diskurse⁶ paradoksą aptariu pirmajame straipsnio skyriuje, remdamasi paties Lotmano kultūros semiotikos metodologija, įgalinančia akademinį diskursą, tiksliau – vieną jo segmentą (Lotmano metadiskursą Lietuvoje), traktuoti kaip vieną iš kultūros kalbų: specifišką, iš dalies autonomišką, bet ir susijusią, nuolat sąveikaujančią su kitomis. Šiuo konkrečiu atveju – su greimiškosios semiotikos, struktūralizmo, literatūros istorijos, literatūros sociologijos ir kt. diskursais. Recepcijos analizės tikslas – rekonstruoti kultūros semiotikos funkciją ir vietą Lietuvos akademinio diskursų hierarchijoje. Antrajame skyriuje pristatomos pastarųjų dešimtmečių pasaulinės Lotmano recepcijos tendencijos. Tai, viena vertus, leidžia konceptualizuoti lietuviškosios Lotmano semiotikos recepcijos specifiką, kita vertus, teikia *kitokio* – ne geresnio, bet neabejotinai gyvesnio ir produktyvesnio – požiūrio galimybę.

3 Юрий М. Лотман, *Культура и взрыв*, Москва: Гнозис, 1992, p. 7.

4 Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, iš rusų kalbos vertė Donata Mitaitė, sudarė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 135.

5 Plačiau žr. Donata Mitaitė, *Tomas Venclova: Biografijos ir kūrybos ženklai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 55–56. Pasak Kęstučio Nastopkos, „pirmieji Lietuvos semiotikai mokėsi iš Lotmano darbų, radusių atgarsį Lietuvoje jau 1966 metais“, Kęstutis Nastopka, „Lotmano semiotika“, in: Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, p. xiv.

6 Straipsnyje pristatomos pastarųjų dviejų dešimtmečių Lotmano semiotikos recepcijos tendencijos. Neabejotinai svarbi Lotmano semiotikos recepcija sovietmečiu, jos poveikis semiotikai ir literatūrologijai Lietuvoje lieka nuošalėje.

Recepcijų analizė tampa pretekstu grįžti prie Lotmano tekstų (tiek anks-tyvųjų, vadinamojo „struktūralistinio periodo“, tiek ir vėlyvųjų) ir aptarti, kaip juose teoretizuojama teksto ir konteksto problematika. Ypatingas dėmesys skiriamas sąveikų ir teksto kaip pasaulio modelio, pasaulio paveiklo arba pasaulėvaizdžio bei modeliavimo sampratoms. Pastarųjų sampratų rekonstrukcija, viena vertus, leidžia konceptualizuoti iš šiol menkai aptartas Lotmano teorines ir metodologines nuostatas, kita vertus, teikia galimybę svarstyti, kiek ir kaip Lotmano semiotikai aktuali meninių tekstų socialinė funkcija, suvokimo sociologija, meno ir gyvenimo santykis apskritai.

I. Lotmano kultūros semiotikos recepcija Lietuvoje: būdai ir gairės

Vyraujantys Lotmano semiotikos recepcijos tipai Lietuvoje yra du, ir jie tarpusavyje susiję. Pirmasis – apžvalginis: ne tik įvairaus pobūdžio įvaduose, bet ir mokslo tiriamuosiuose straipsniuose Lotmano darbai, sąvokos pristatomi labiau kaip semiotikos istorijos, o ne semiotikos dabarties faktas. Lotmano semiotika aptariama gana siaurame – formalizmo, sovietinės semiotikos ir prancūzų struktūralizmo – kontekste⁷. Paprastai taikomas lyginamasis metodas: dažniausiai Lotmano semiotika lyginama su Algirdo Juliaus Greimo semiotika ar kokia nors kita teorija kuriuo nors aspektu – literatūros istorijos sampratos, reikšmės problemos ar pan.⁸. Svarbu tai, kad ypač autoritetinguose Kęstučio Nastopkos straipsniuose į Greimo ir Lotmano semiotikas linkstama žvelgti ne kaip į lygiavertes, bet skirtingas, o kaip į tam tikrais aspektais panašias, tačiau nelygiavertes. Pavyzdžiui, pabrėžiama, kad, skirtingai nei Greimas, Lotmanas neišstobulino metodologinio instrumentarijaus, arba kad Lotmano semiotika (skirtingai nei Greimo semiotika) abejinga platesnei filosofinei problematikai⁹. Kita vertus, tais atvejais, kai Lotmano semiotika lyginama su, pavyzdžiui, naujuoju istorizmu, Brigita Speičytė akcentuoja, kad Lotmanas domisi vien meta-kalbomis ir kultūros gramatika kaip tam tikru abstrakčiu modeliu¹⁰.

7 Žr., pvz., Kęstutis Nastopka, „Lotmano semiotika“, p. vii–xiv.

8 Žr., pvz., Kęstutis Nastopka, „Prasmės rizika Lotmano ir Greimo mokyklos semiotikoje“, *Baltos lankos*, Nr. 30, 2009, p. 146–155; Dalia Satkauskytė, „Polemika su *Literaturwissenschaft*: dvi semiotikos strategijos“, *Colloquia*, Nr. 23, 2010, p. 13–31.

9 Idem, *Literatūros semiotika*, Vilnius: Baltos lankos, 2010, p. 291–292.

10 Brigita Speičytė, *Poetinės kultūros formos: LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 25–28.

Antrasis kultūros semiotikos funkcionavimo būdas – instrumentinis-taikomasis. Lotmano sąvokos kaip universalus metodologinis instrumentarijus vartojamos, pavyzdžiui, paskiriems konkrečiau teksto ypatumams nusakyti. Pavyzdžiui, Janinos Degutytės eilėraščių poveikį auditorijai tyrinėjanti Jurgita Žana Raškevičiūtė konstatuoja – „Eilėraščiai veikia kaip kodas Jurijaus Lotmano aprašytąja prasme“¹¹. Nuoroda į Lotmaną straipsnyje atlieka apibendrinančios išvados funkciją, o problemiška Lotmano kodo samprata neaiškinama ir nedetalizuojama¹².

Tolesniuose skyriuose išsamiau pristatau kelis reprezentatyvius Lotmano kultūros semiotikos aprašymo bei aiškinimo ir lokalizavimo pavyzdžius. Pavyzdžių analizė leidžia detalizuoti lietuviškąją Lotmano kultūros semiotikos sampratą ir identifikuoti kultūros semiotikos vietą kitų akademinų diskursų atžvilgiu.

a. Rinktinė Kultūros semiotika: kaip skaityti ir suprasti Lotmaną

Straipsnių rinktinė *Kultūros semiotika* yra vienintelis Lotmano straipsnių rinkinys lietuvių kalba. Kadangi per pastaruosius dešimtmečius nepublikuotas

11 Jurgita Žana Raškevičiūtė, „Janinos Degutytės ankstyvosios poezijos emblematis kraštovaizdis“, *Literatūra*, Nr. 53(1), 2011, p. 102–121.

12 Analogiškai Gitana Notrimaitė Lotmano literatūrinės biografijos sampratą pasitelkia su tvirtinti prielaidai, kad Juditos Vaičiūnaitės cikle „Kęstutaičiai. Restauracija“ „reflektuojama biografija“ ir kad „poetinių biografijų pasirodo verta visa šeima“. Tačiau nei Lotmano literatūrinės biografijos santykis su „poetine biografija“ ir „asmenine poetine mitologija“, nei atliekamam tyrimui potencialiai svarbios restauracijos ir lotmaniškosios rekonstrukcijos sampratos kritiškai ir analitiškai nesvarstomos (Gitana Notrimaitė, *Atminties imperatyvai: Lietuvos istorijos mitologinimas Juditos Vaičiūnaitės ir Sigito Gedos poezijoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidykla, 2010, p. 85). Kad Lotmano semiotika Lietuvoje funkcionuoja kaip konceptualių metaforų rinkinys, rodo straipsniai, disertacijos, kuriuose įvairūs Lotmano terminai, išsamiau jų neaiškinant, pasitelkiami nusakyti ir tam tikra prasme „legitimuoti“ lokaliais, specifines problemas. Pavyzdžiui, Jovita Bružienė, „Kartografinio diskurso semiotika: 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapių analizė“, *Semiotika* 9, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013), Viktorija Šeina Vinco-Mykoliaičio Putino romano *Altorių šešėly* erdvių pobūdžiui ir funkcijai aiškinti naudoja Lotmano erdvinės teksto struktūros kaip modeliuojančio veiksnio sampratą (Viktorija Šeina, „Laikinoji sostinė Vinco Mykoliaičio-Putino romane *Altorių šešėly*“, *Colloquia*, Nr. 29, 2012, p. 14–37). Tačiau nė vienas minėtų darbų kritiškai nesvarsto pasitelkiamų Lotmano sampratų, tuo labiau neaptaria Lotmano teorinių ir metodologinių nuostatų.

nė vienas išimtinai Lotmano kultūros semiotikos problemoms skirtas kritinis mokslinis straipsnis¹³, *Kultūros semiotikos* rinktinę palydintis Kęstučio Nastopkos įvadas „Lotmano semiotika“ ir jo papildytas, koreguotas variantas, publikuotas Nastopkos studijoje *Literatūros semiotika* (2010), yra svarbiausi per pastarąjį dešimtmetį pasirodę Lotmano semiotiką aiškinantys, taigi – suvokimo tinklęjį steigiantys – darbai.

Tam tikrą Lotmano suvokimo strategiją numato ir straipsnių rinkinio struktūra. Skirtingiems periodams priklausantys Lotmano straipsniai¹⁴ čia sudėti ne chronologine tvarka, o pagal temas. Toks sudarymo principas adresatui nesuteikia galimybės fiksuoti Lotmano teorinės minties raidos, neatkreipia dėmesio į tai, kaip kito vienos ar kitos sąvokos reikšmės, keitėsi (plėtėsi, siaurėjo) tyrimo objektas, kaip/ar buvo plėtojamoms, reflektuojamos ankstesniuose darbuose iškeltos hipotezės, metodologinės priegios, etc. Siūlomas aistoriškas suvokimo modelis suponuoja, kad skirtingų periodų Lotmano straipsniai arba neproblemiškai papildo vienas kitą, kas reikštų, kad nebuvo žymesnių Lotmano teorinės minties lūžių, arba, ir ši hipotezė būtų radikaliai priešinga ankstesnei, Lotmano darbai nesudaro vieningos teorinės sistemos. Paradoksalu tai, kad abi prielaidos, nors ir neigiančios viena kitą, lietuviškosios Lotmano recepcijos kontekste vyrauja, tarsi būtų neproblemiškos ar neprobleminamos.

Rinktinę pristatantis Nastopkos straipsnis palaiko būtent antrąją hipotezę: pažymima, kad „Lotmanas (skirtingai nei Greimas) nepaliko vieningą metakalbą įtvirtinančio žodyno“¹⁵, nevienalytė yra ir pati Lotmano semiotika – 7-ojo dešimtmečio Lotmano darbai¹⁶ priskiriami struktūralistinei paradigmai, o „[a]pie 1980 m. [...] Nuo *antrinių modeliujančių sistemų* aprašymo einama prie *kultūros semiotikos*“ [kursyvas Nastopkos – VC]¹⁷. Būtina paminėti, kad kultūros semiotikos datavimas nėra tikslus, nes *Tezės semiotiniam kultūros tyrimui* (*Тезисы к семиотическому изучению культуры (в применении к славянским текстам)*,

13 Būtina pabrėžti, kad straipsnių, kuriuose Lotmano darbai (paprastai ankstyvojo periodo) kokių nors aspektu (ar – aspektais) lyginami su Greimo semiotika, yra. Žr. 8 išnašą.

14 Ankstyviausias į *Kultūros semiotiką* įtrauktas Lotmano straipsnis datuojamas 1965 m., vėlyviausias – 1992 m.

15 Kęstutis Nastopka, „Lotmano semiotika“, p. vii.

16 Į lietuvių kalbą neversti Lotmano veikalai: *Meninio teksto struktūra* (*Структура художественного текста*, 1970), *Poetinio teksto analizė* (*Анализ поэтического текста. Структура стиха*, 1972).

17 Kęstutis Nastopka, „Lotmano semiotika“, p. x.

1973) – Lotmano, Viačeslavo Ivanovo, Aleksandro Piatigorskio, Vladimiro Toporovo ir Boriso Uspenskio manifestinis tekstas, kuriame pristatomi teoriniai ir metodologiniai kultūros semiotikos postulatai – pasirodė septyneriais metais anksčiau. Svarbu ir tai, kad *Tezės* išsamiau neaptariamoms nei Nastopkos, nei kitų apie kultūros semiotiką rašiusiųjų darbuose.

Kitas problematiškas aspektas: ir straipsnyje „Lotmano semiotika“, ir Lotmano semiotikos problemoms skirtuose Nastopkos studijos *Literatūros semiotika* (2010) skyriuose itin menkai reflektuojama pasaulinė Lotmano recepcija, neaptariamoms kultūros semiotikos sąveikos su literatūros ir kultūros teorijomis, pvz., literatūros sociologija, kultūros antropologija, kultūros studijomis, kultūros ir kultūrinės atminties tyrimais, biosemiotika ir kt. Veikiau priešingai – remiantis Viktoro Živovo straipsniu „Maskvos-Tartu semiotika: pasiekimai ir apribojimai“¹⁸, kuriame aptariama ne Lotmano semiotikos, o Maskvos-Tartu mokyklos situacija, teigiama, kad Lotmano kultūros semiotika „nesidomėjo socialiniais estetinių reiškinių aspektais, kasdienės elgsenos poetika, literatūrinio suvokimo sociologija“¹⁹. Lotmano semiotika aiškinama per panašumus ir skirtumus su Greimo semiotika: „struktūralistiniai“ Lotmano darbai pristatomi kaip panašūs į Greimo *Struktūrinę semantiką* (1966), o nuo 1980 m. Lotmanui-kultūros semiotikui tekstas yra „kaip pasakymas“²⁰. Pasakymo sąvoka lietuviškame akademiniam diskurse siejama pirmiausia su Greimo ir prancūziškąja semiotikos tradicija.

Taigi Nastopkos įvade atliekamas vertimas iš vienos metakalbos į kitą – Lotmanas išverčiamas į Greimo kalbą ir iš esmės aiškinamas per santykį su greimiškąja semiotika. Žvelgiant iš kultūros semiotikos perspektyvos, toks vertimas (Lotmano kalba verčiama į „savą“, t. y. į Greimo kalbą) – tipiškas. Tačiau ši strategija lemia, kad Lotmano semiotika praranda dalį savo specifikos ir kontekstų, dalis originaliųjų Lotmano sąvokų apskritai neįtraukiamos į akademinį diskursą, nėra rekonstruojamas jų autentiškas kontekstas, o kultūros semiotikos aprašymo kalba lieka nesusiformavusi. Dėl adekvačios aprašymo kalbos nebuvimo Lotmano semiotika atsiduria periferijoje kaip tuo pat metu ir neįprasta, nesuprantama,

18 Виктор Живов, „Московско-тартуская семиотика: ее достижения и ее ограничения“, *Новое литературное обозрение*, Nr. 98, 2009. Prieiga internetu: <http://magazines.russ.ru/nlo/2009/98/zh5.html> [žiūrėta 2014 07 16].

19 Kęstutis Nastopka, *Literatūros semiotika*, p. 292.

20 Idem, „Lotmano semiotika“, p. x.

nepritaikoma, ir drauge pernelyg *savaime suprantama*, kad būtų verta aiškini-
mo. Šį procesą iliustruoja Lotmano sąvokų „taikymo“ pavyzdžiai. O tai, savo
ruožtu, bent iš dalies paneigia vieną pagrindinių Lotmano hipotezių, kad „tie
barai, kurie nebuvo aprašinėjami arba buvo aprašinėjami aiškiai jiems neadekva-
čios ‚svetimos‘ gramatikos kategorijomis, rutuliojasi greičiau“²¹. Sau adekvačios
aprašymo kalbos lietuvių akademiniam diskurse neįgijusi Lotmano semiotika
šiuo metu patiria sukalkėjimo, stagnacijos procesą.

b. XX amžiaus literatūros teorijos: kultūros semiotikos čia nėra

Vadovėlio *XX amžiaus literatūros teorijos*, pirmos tokio pobūdžio aukštųjų mo-
kyklų humanitarinių specialybių studentams skirtos mokymosi priemonės Lie-
tuvoje, tikslas – pristatyti įtakingiausias XX a. literatūros teorijas. Taigi ir sufor-
muoti, įsteigti ir perduoti literatūros teorijų kanoną, apibrėžti teorijų suvokimo
ir taikymo gaires. Pasak anotacijos, „vadovėlyje aptartos įtakingiausios XX am-
žiaus literatūros teorijos, kurios įtvirtino literatūros kritikoje patį svarbiausią
metodologinį lūžį, kai reikšmių šaltiniu imtas laikyti ne genetinis rašytojo ir kū-
rinio, bet interpretacinis kūrinio ir skaitytojo akiračių sąlytis“²². Tačiau Lotmano
kultūros semiotikai skirto straipsnio vadovėlyje nėra, nors ji atitinka anotacijoje
nurodomus kriterijus: yra viena įtakingesnių XX a. teorijų, dėmesį telkianti ties
reikšme kaip skaitytojo, kūrinio ir konteksto dialogu.

Vis dėlto teigti, kad Lotmanas vadovėlyje ignoruojamas, būtų klaidinga.
Struktūralistinį Lotmano periodą aptaria Birutė Meržvinskytė straipsnyje „For-
malizmas ir struktūralizmas“. Ji Lotmaną pristato kaip vieną „įtakingiausių lite-
ratūrinio struktūralizmo atstovų“, kurio teksto sampratos pagrindą sudaro tokios
sąvokos kaip paralelizmas, kartojimasis, grįžimas ir opozicija²³. Kadangi straipsnis
skirtas formalizmo ir struktūralizmo apžvalgai, mokslininkė Lotmano semiotikos
pristatymą baigia Nastopkos įvado į *Kultūros semiotiką* (2004) citata, teigiančia,
kad „apie 1980 m.“ uždaro teksto sampratą keičia teksto kaip pasakymo, visuomet

21 Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, p. 10.

22 *XX amžiaus literatūros teorijos*, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: Vilniaus pedagoginio uni-
versiteto leidykla, 2006, p. 374.

23 Birutė Meržvinskytė, „Formalizmas ir struktūralizmas“, in: *XX amžiaus literatūros teorijos*,
p. 80–83.

esančio kontekste ir aktyviai su juo sąveikaujančio, samprata²⁴. Taigi baigiama ten, kur pagal vadovėlio koncepciją reikėtų pradėti – ties kultūros semiotika.

Kituose vadovėlio straipsniuose Lotmano veikalai minimi periferiškai: „Pratarmėje“ teigiama, kad „Lotmano struktūralizmo teorija“ Lietuvos mokslininkai domėjosi sovietmečiu²⁵, Nastopka straipsnyje „Mitinis literatūros matmuo“ mitologijos tyrinėjimų inspiruotus Lotmano darbus ir sąvokas lygina su mitologijai skirtais Greimo darbais²⁶, Brigita Speičytė Lotmano kultūros semiotikos pavyzdį pasitelkia naujojo istorizmo metodologiniams ir teoriniams apsisprendimams išryškinti²⁷. Apibendrinant, vadovėlio straipsniai patvirtina, kad Lotmano semiotika Lietuvoje visų pirma identifikuojama su struktūralizmu. O atskiro kultūros semiotikai skirto straipsnio nebuvimas neabejotinai susijęs su faktu, kad kultūros semiotika kaip gyva ir savarankiška teorija Lietuvoje faktiškai neegzistuoja.

c. Kultūros semiotika vs naujasis istorizmas

Kaip ir anksčiau aptartais atvejais, Speičytei Lotmano semiotika tampa priemonė atskleisti savo „pagrindinę liniją“, pagrindinę teorinę perspektyvą – naujojo istorizmo specifiką²⁸. Pavyzdžiui, teigiama, kad naujųjų istoristų darbuose „kultūros kaip teksto samprata visiškai atitiktų, pavyzdžiui, Jurijaus Lotmano kultūros semiotikos koncepciją, tik, kaip matysime toliau, naujieji istoristai, kitaip nei rusų semiotikai, iš principo analizėje neskiria socialinės praktikos terpės ir ‚semiosferos‘ – ‚antrinių modeliuojančių sistemų‘“²⁹. Cituojamoje atkarpoje kaip sinonimai pristatomos skirtingiems Lotmano periodams priklausančios, skirtingą reikšmę turinčios sąvokos. XX a. 6–7-ojo dešimtmečių Lotmano darbuose vyrauja samprata, kad natūralioji kalba yra sistemų sistema, arba pirminė modeliuojanti sistema, kurioje glūdi bendriausias konkrečios kultūros pasaulio vaizdas, kitaip – pasaulėvaizdis. Visos kitos sistemos, tokios kaip religija, teisė, mokslas, menas, folkloras, mitas, yra antrinės modeliuojančios sistemos, t. y. sistemos, modeliuojamos pagal natūraliosios kalbos modelį. Tuo tarpu 9-uju

24 *Ibid.*, p. 99.

25 „Pratarmė“, in: *XX amžiaus literatūros teorijos*, p. 5.

26 Kęstutis Nastopka, „Mitinis literatūros matmuo“, in: *XX amžiaus literatūros teorijos*, p.139–159.

27 Brigita Speičytė, „Naujasis istorizmas“, in: *XX amžiaus literatūros teorijos*, p. 264.

28 Žr. *ibid.*, p. 264; Brigita Speičytė, *Poetinės kultūros formos*, p. 27– 44.

29 Idem, „Naujasis istorizmas“, in: *XX amžiaus literatūros teorijos*, p. 264.

dešimtmečiu vadinamasis „semiosferinis posūkis“ ženklina teorinės minties pokyčius: kultūra konceptualizuojama kaip sudaryta iš skirtingų tarpusavyje sąveikaujančių ženklų sistemų – skirtis tarp natūraliosios kalbos ir antrinių modeliuojančių sistemų tampa nebeaktuali. Šie netikslumai (skirtingiems periodams priklausančios Lotmano sąvokos vartojamos sinonimiškai, nė viena jų netikslinama ir neaiškinama) įsilieja į anksčiau aptartą Lotmano recepcijos diskursą. Teiginys, kad Lotmano darbuose (skirtingai nei naujųjų istoristų) „literatūros socialinis statusas ir apyvarta visuomenėje netyrinėjami“³⁰, sutampa su anksčiau aptarta Nastopkos pozicija³¹. Šios diskutuotinos pamatinės prielaidos Lotmano kultūros semiotikos atžvilgiu Speičytei leidžia ryškinti skirtumus tarp kultūros semiotikos ir naujojo istorizmo, nors pagal tai, kaip konceptualizuoja literatūros ir visuomenės santykį, abi teorijos yra daugiau giminingos nei skirtingos.

Kita ryški tendencija, kurią patvirtina pristatytas atvejis – metodologinis eklektizmas, kuomet Lotmano sąvokos aiškinamos pasitelkiant kitų teoretikų sąvokas. Pavyzdžiui, „metakalbos“, kurios, pasak Speičytės, yra pagrindinis Lotmano kultūros semiotikos objektas³², tapatinamos su „tekstus generuojančiomis simbolinėmis sistemomis“³³. Kabutėmis Speičytė pažymi, kad sąvoką metakalba vartoja perkeltine prasme. O Lotmanas metakalbą apibrėžė labai vienaprasmiškai: Tartu–Maskvos mokyklos žodyne tėra vienas pačiam Lotmanui priklausantis metakalbos apibrėžimas – metakalba yra mokslinio aprašymo kalba, kuri „atlieka vaidmenį tam tikros sistemos, kurios masteliais ir matais mes matuojame tiriamą objektą“³⁴. Tuo tarpu „simbolinių sistemų“ sąvoka greičiausiai perimama iš Vytauto Kavolio darbų ir su Lotmano „metakalbos“ samprata tiesioginių analogijų neturi.

Pristatyti trys Lotmano recepcijos atvejai leidžia detalizuoti jo recepcijos Lietuvoje gaires. Visų pirma, ankstyvojo Lotmano (7-asis deš.) ir Lotmano-kultūros semiotiko santykis menkai artikuliuotas: Lotmanas dažniau pristatomas

30 Idem, *Poetinės kultūros formos: LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje*, p. 28.

31 Kęstutis Nastopka, *Literatūros semiotika*, p. 291–292.

32 Šis teiginys yra klaidingas. Straipsnyje „Kultūros semiotika ir teksto sąvoka“ (1981) Lotmanas kultūros semiotiką pozicionuoja kaip besidominčią kultūros konkretybėmis ir šiuo pagrindu atskiria ją nuo meta-semiotikos, kurios objektas – modeliai ir modelių modeliai.

33 Brigita Speičytė, *Poetinės kultūros formos: LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje*, p. 27–28.

34 *Материалы к словарю терминов Тартуско-московской семиотической школы*, Tartu: Tartu Semiotics Library 2, 1999, p. 134.

kaip struktūralistas, o ne kaip kultūros semiotikas, išsamiau aptariami struktūralistinio periodo tekstai, nors Lotmano santykis su struktūralizmu buvo polemiškas. Pavyzdžiui, *Struktūrinės poetikos paskaitose* (Лекции по структуральной поэтике, 1964) jis kritikuoja redukcionistinę formos ir turinio perskyrą, taip pat teksto kaip uždaro, imanentiškos struktūros sampratą – jam tekstas visuomet yra tam tikrame kontekste, laike ir erdvėje³⁵.

Antra – Lotmano kalba verčiama į vieną iš „savų“ kalbų, o jo sąvokos interpretuojamos atsietai nuo konteksto. Šiuo atveju akivaizdus teksto (paskiro Lotmano teksto arba kaip vienas tekstas suvokiamos jo darbų visumos) ir auditorijos (Lotmano aiškintojų ir taikytojų) kodų ar horizontų nesutapimas: su „svetimu“; kita kalba parašytu tekstu susitikę ar susitikusios jam dešifruoti, „išversti“ pasitelkia savo turimas kalbas ir kodus. Nastopkos ir Meržvinskytės atvejais Lotmanas skaitomas prancūzų ir rusų struktūralizmo, formalizmo kontekste. Speičytės atveju veikia ligtolinė lietuviškoji Lotmano recepcija. Pavyzdžiui, pasitikima prielaida, kad Lotmanas yra struktūralistas, nors ir pastebima, kad tam tikrais aspektais, pavyzdžiui, dėmesiu paties tyrėjo pozicijai, kuri niekuomet nėra neutrali, priartėjama prie postruktūralistinių nuostatų³⁶.

Nastopka savo poziciją Lotmano semiotikos atžvilgiu artikuliuoja: vertimas, mokslininko manymu, skatina dialogą, dviejų – Lotmano ir Greimo – semiotikų suartėjimą³⁷. Vis dėlto būtina pažymėti, kad šis dialogas nėra simetriškas, nes vienas dialogo partnerių turi tvirtesnę užnugarį – būtent Greimo semiotika atlieka mato, kuriuo matuojami Lotmano darbai, jų vertė, funkciją. Tuo tarpu Speičytės interpretacijoje asmeninis tyrėjos pasirinkimas Lotmaną *kavolizuoti* neartikuliuojamas. Tačiau, žvelgiant iš kultūros semiotikos perspektyvos, toks skaitymas nekeičia fakto, jog kartą į kultūrą įvesdintos interpretacijos ar paskiri teiginiai keliauja iš teksto į tekstą ir, jei nesulaukia kritinės revizijos, tampa ne-kvestionuojami.

35 Aleksej Semenenko, *The Texture of Culture: An Introduction to Yuri Lotman's Semiotic Theory*, New York: Palgrave Macmillan, 2012, p. 51.

36 Brigita Speičytė, *Poetinės kultūros formos: LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje*, p. 43.

37 Kęstutis Nastopka, „Lotmano semiotika“, p. xiv.

II. Lotmano kultūros semiotikos recepcija už Lietuvos ribų

Lotmano kultūros semiotika ir net vadinamojo Lotmano struktūralistinio periodo darbai kitų šalių akademinėse terpėse vertinami, skaitomi, interpretuojami kitaip. Tai neabejotinai lemia skirtingos teorinės perspektyvos, kitų kontekstų bei problemų aktualumas. Teiginį, kad net ankstyvuosiuose jo darbuose tekstas suvokiamas kaip esantis tam tikrame kontekste ir sąveikaujantis tiek su tekstinėmis, tiek ir su netekstinėmis struktūromis, dar 7-uoju dešimtmečiu suformulavo Thomas G. Winneris³⁸. Būtent dėl šių aspektų Lotmano *Meninio teksto struktūra* ir *Poetinio teksto analizė* tampa svarbi Wolfgango Iserio estetinio atsako teorijai. Lotmano teiginiai apie tekstinių ir netekstinių struktūrų, teksto ir skaitytojo, auditorijos santykius konkretinami ir detalizuojami Iserio *Skaitymo akte (Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung, 1978)* ir vėlesniuose darbuose. Iseriui ypač svarbi Lotmano hipotezė, kad tas pats tekstas skirtingiems skaitytojams gali suteikti skirtingą informaciją priklausomai nuo jų skaitymo įgūdžių, kompetencijų, kultūros kodų³⁹.

Pastaraisiais dešimtmečiais Lotmano tyrinėtojai didesnę dėmesį skiria jo vėlyviesiems darbams. Pavyzdžiui, Lotmano mokinys Peeteris Toropas kultūros semiotiką pristato vadinamojo kultūros posūkio nuo dekodavimo/dešifravimo prie dialogiškumo, nuo imanentiškų struktūrų prie skirtingų ženklų sistemų sąveikos kontekste kaip postuluojančią holistinę kultūros sampratą⁴⁰. Ryškinamas kultūros semiotikos artimumas poststruktūralizmui, literatūros sociologijai ir antropologijai⁴¹, aptariamasis Lotmano dėmesys vadinamosioms „atviroms struktūroms“; sąsajos su postmodernizmu⁴². Tokį perskaitymą inspiruoja Lotmano darbų įtaka su minėtu kultūros posūkiu siejamoms teorijoms ir tyrimų kryptims. Pavyzdžiui, Julijai Kristevai ypač aktuali lotmaniškoji teksto kaip kultūros modelio,

38 Peeter Torop, „Cultural semiotics and culture“, *Sign Systems Studies* 27, 1999, p. 11.

39 Wolfgang Iser, *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic response*, London and Henley: Johns Hopkins University Press, 1980, p. 67–68.

40 Peeter Torop, „Semiosphere and/as the research object of semiotics of culture“, *Sign Systems Studies* 33.1, 2005, p. 159–173.

41 Silvi Salupere, Peeter Torop, „On the beginnings of the semiotics of culture in the light of the Theses of the Tartu-Moscow School“, in: *Beginnings of the Semiotics of Culture*, edited by Silvi Salupere, Peeter Torop, Kalevi Kull, Tartu: University of Tartu Press, 2013, p.15–37.

42 Наталия Автономова, *Открытая структура: Якобсон-Бахтин-Лотман-Гаспаров*, Москва: РОССПЗН, 2009.

kuris yra ne filologinis reiškiny, o tam tikra sudėtinga ir kompleksiška reikšmes kurianti veikseną, samprata, leidusi tekstą įkurdinti istorijoje ir sociume⁴³.

Lotmano konceptualizuota kultūros atmintis svarbi pastaraisiais dešimtmečiais išpopuliarėjusiems kultūros ir kultūrinės atminties tyrimams, kuriuose tarptekstiniai santykiai analizuojami platesniame sociokultūriniame kontekste⁴⁴. Tartu–Maskvos mokyklos darbai buvo aptariami ir naujųjų istoristų diskusijų grupėje⁴⁵. Bendri kultūros semiotikos ir naujojo istorizmo sąlyčio taškai: pirmenybės teikimas konkrečių objektų tyrimams ir hipotezų kėlimui, o ne universalios metodologijos konstravimui, metodologinis eklektizmas (lyginant, pvz., su prancūzų struktūralizmu), kultūros kaip teksto, reprezentacijos kaip kultūros įvykio sampratos⁴⁶.

Taigi Lotmanas aktualus tiems, kurie ir kurios domisi socialiniais estetinių reiškinių aspektais, tekstinių ir netekstinių struktūrų sąveika, kultūros dinamika. Todėl Johnas Frow Lotmaną priskiria prie literatūrą kaip sistemą tiriančių literatūros sociologų⁴⁷. Nors ir netiesioginės, bet atpažįstamos Lotmano teksto-individo sampratos sąsajos su Ritos Felski teksto-veikėjo, visuomet priklausančio tam tikram tinklui (kultūrai), samprata⁴⁸.

Nevienareikšmis, nenuoseklus, bet aktualus Lotmano semiotikos ir įvairių filosofinių sistemų santykis: Michailas Gasparovas Lotmano teorijos pagrindu laiko dialektinį marksizmą⁴⁹, Borisas Jegorovas – Hegelio filosofinę sistemą,

43 Julia Kristeva and Martha Noel Evans, „On Yury Lotman“, translated by Martha Noel Evans, in: *Publications of Modern Language Association*, Nr. 109(3), 1994, p. 376.

44 Žr., pvz., Wolfgang Iser, „Intertextuality: The Epithome of Culture“, in: Renate Lachmann, *Memory and Literature. Intertextuality in Russian Modernism*, translated by Roy Sellars and Anthony Wall, foreword by Wolfgang Iser, Minneapolis/London: University Of Minnesota Press, 1997, p. viii–xi; Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, New York: Cambridge University Press, 2011, p. 10; Renate Lachmann, „Cultural memory and the role of literature“, *European Review*, Nr. 12 (2), 2004, p. 171.

45 Catherine Gallagher, Stephen Greenblatt, *Practicing New Historicism*, Chicago, London: University of Chicago Press, 2000, p. 2.

46 *Ibid.*, p. 8–19.

47 John Frow, „On Midlevel Concepts“, *New Literary History*, Nr. 41, 2010, p. 238.

48 Rita Felski, „Context Stinks!“, *New Literary History*, Nr. 42, 2011, p. 573–591; detaliau apie Lotmano ir Felski sampratų sąsajas žr. Dalia Satkauskytė, „Tarp teksto ir konteksto: sociokritika kaip kompromisas“, *Colloquia*, Nr. 31, 2014, p. 15.

49 Михаил Л. Гаспров, „Лотман и марксизм“, in: Юрий Михайлович Лотман, *Внутри мыслящих миров*, Москва: Язык русской культуры, 1996, p. 415–426.

Raivo Vetik Lotmano minties ištakas randa platonizme, o Mihailas Lotmanas – Kanto darbuose⁵⁰.

Lyginant su lietuviškąja Lotmano recepcija, šios itin skirtingus kontekstus aktualizuojančios kultūros semiotikos sampratos, viena vertus, priklauso nuo pačių suvokėjų–interpretatorių akademinių laukų horizontų. Kita vertus, recepcijos skirtumus sąlygoja ir paties Lotmano teorinė žiūra, angažavimasis „istorijos suvokimą padaryti semiotiniu, o semiotiniam mąstymui įdiegti istoriškumo bruožų“⁵¹. Tai lemia ir metodologinio instrumentarijaus pobūdį, jo lankstumą ir eklektiškumą: tradicinės filologinės ir semiotikos sąvokos, konceptualiomis metaforomis tapę pasiskolinti kitų disciplinų (kibernetikos, komunikacijos teorijos, biochemijos etc.) terminai kaskart koreguojami, perinterpretuojami atsižvelgiant į naują medžiagą. Dėl šių priežasčių lietuviškoji recepcija, ryškinanti tik struktūralistinių kultūros semiotikos substratą, pernelyg vienpusė, ribota ir ribojanti.

III. Trečiasis kelias

Vyraujančių Lotmano recepcijos ir taikymo būdų apžvalga skatina ieškoti alternatyvų. Viena iš galimų – pradėti ne nuo atsakymo į klausimą „kas yra kultūros semiotika“ palyginus su kitomis semiotikomis, o nuo konkrečių Lotmano kultūros semiotikos sampratų aiškinimo(si). Kitas žingsnis: rekonstruoti, o tai visuomet reiškia iš dalies ir sukonstruoti, pamatines Lotmano teorines ir metodologines nuostatas, įvertinti jų potencialą svarstant rūpimą teksto ir netekstinių struktūrų sąveikos klausimą. Šiuo konkrečiu atveju pasirenku *sąveikų* (rus. *соотнесенности*) ir *pasaulio paveikslo, pasaulio modelio* arba *pasaulėvaizdžio* (rus. *картина мира, модель мира*⁵²) bei *modeliavimo* sampratas. Šių sąvokų

50 Aleksej Semenenko, *op. cit.*, p. 145–146.

51 Yūri M. Lotman, „Editorial note“, *Sign Systems Studies*, Nr. 25, 1992, p. 3.

52 Lotmaniška pasaulėvaizdžio samprata yra analogiška vokiškajam *Weltbild*, o ne pasaulėžiūrai ar pasaulėjautai (vok. *Weltanschauung*). Nors šias sampratas linkstama vartoti sinonimiškai, pirmoji yra formalus, abstraktus pobūdžio, o antroji siejama su grupiniu ar individualiu subjektyvumu, t. y pirmuoju atveju dėmesys telkiamas į tokius reiškinius kaip kalba, kultūra, etc., antruoju koncentruojamasi ties subjekto psichofizinėmis ir kt. ypatybėmis. Apie pasaulėvaizdžio sampratą rusų humanistikoje žr. Инна И. Богатырева, „Языковая картина мира“, *Русская словесность*, Nr. 1, 2010, p. 66–73. Prieiga internetu: <http://www.portal-slovo.ru/philology/43646.php> [žiūrėta 2014 10 01].

išskleidimas teikia galimybę išryškinti iki šiol menkai aptartus Lotmano kultūros semiotikos aspektus, tokius kaip meninio teksto socialinė funkcija, santykis su ideologijomis ir gyvenimu apskritai.

Bendriausia prasme kultūros semiotika yra „mokslas apie funkcinės skirtingų ženklų sistemų sąveikas“⁵³. Tačiau šis apibrėžimas nėra tikslus: domimasi ne tik skirtingų kultūros kalbų, bet ir semiosferos bei kitaip semiotinės arba nesemiotinės erdvės (gyvenimo), teksto ir skaitytojo (auditorijos) sąveikomis, kurių specifikai nusakyti pasitelkiamos *kodo, ribos, vertimo* sampratos. Pamatinė kultūros semiotikos prielaida: nė vienai ženklų sistemai nebūdingas mechanizmas, kuris jai leistų funkcionuoti izoliuotai. Taigi kultūra lotmaniška prasme yra heterogeniškas ir dinamiškas organizmas / mechanizmas, kurio dalys sąveikauja tarpusavyje ir kuris pats nuolat sąveikauja su jam išorine erdve.

Sąveikų problematika tiesiogiai susijusi su reikšmės klausimu. Ir literatūros istorijai skirtuose Lotmano darbuose, kuomet siekiama rekonstruoti, ką tekstas reiškė jo „motininiam“ kontekste, ir kultūros semiotikai skirtuose straipsniuose reikšmė yra skaitytojo, teksto ir konteksto dialogo rezultatas. Pats savaime, atsietas nuo konteksto tekstas Lotmanui yra nebylus: „tam, kad jo generacinės galimybės realizuotųsi, jis turi užmegzti santykį su auditorija. [...] Kad galėtų pasireikšti prasmės generavimo aktyvumas, tekstas turi būti paniręs į semiosferą.“⁵⁴ Ši prielaida leidžia teigti, kad paskirų, ypač kanoninių tekstų sąveikos su įvairiomis kultūros kalbomis sąlygoja vidinę kultūros dinamiką.

Tačiau vidinė dinamika neapsiriboja: svarbūs santykiai ir tarp kultūros bei to, kas yra anapus jos. Iš semiosferą gaubiančios vadinamosios „išorinės sferos“ nuolat ateina „dirgikliai“, „išoriniai nepranešimai“. Tam, kad taptų informacija, t. y. tekstu, nesemiotinė tikrovė (jausmai, patirtys) verčiami į vieną iš kultūros kalbų, kurių kiekviena tikrovę modeliuoja savo priemonėmis (žodynas, gramatika), postuluoja savitą pasaulio suvokimo galimybę. Todėl to paties objekto ar „dirgiklio“ aprašymai skirtingomis kalbomis nebus tapatūs. Kultūros semiotikos tikslas yra ne užčiuopti „gyvenimą“, nesemiotinę tikrovę, kokia ji yra savaime, o analizuojant tekstus išskirti tam tikrus konkrečių kalbų postuluojamus pasaulio modelius kaip tikrovės suvokimo struktūras. Didžiausią dėmesį

53 Юрий Лотман, Вячеслав Иванов, Александр Пятигорский, Владимир Топоров, Борис Успенский, „Тезисы к семиотическому изучению культур (в применении к славянским текстам)“, in: *Beginnings of the Semiotic of Culture*, p. 78.

54 Yuri Lotman, *Kultūros semiotika*, p. 209.

Lotmanas skiria antrinems modeliuojančioms sistemoms – meno kalboms. Šių kalbų struktūros sudėtingumas, semiotinis nevienalytiškumas adekvatus jomis perduodamos informacijos sudėtingumui. Be to, Lotmanui svarbi idėja, kad ypač kanoniniai meno kūriniai savo struktūra pateikia visuminį pasaulio paveikslą arba modelį, kuris yra objekto pažinimo, relevantiškų ir nerelevantiškų jo ypatybių išskyrimo rezultatas.

Kita kultūros semiotiką dominanti problema: pasikeitus kontekstui arba auditorijai tas pats tekstas „aktualizuoja anksčiau paslėptus savo kodavimo sistemos aspektus“⁵⁵, t. y. tas pats tekstas skirtingoms auditorijoms gali teikti skirtingą informaciją. Reprezentatyvus Aleksejaus Semenenko aprašytas atvejis – André Hunebelle filmo „Fantômas“ (1964–1967) recepcija XX a. 7-ame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje. Vakarų pasaulyje filmas interpretuotas kaip Jameso Bondo filmų parodija. Tuo tarpu Sovietų Sąjungoje nuorodos į Bondo filmus nebuvo atpažintos ar nelaikytos relevantiškoms. „Fantômas“ buvo „dešifruojamas“ taikant partizaninio pasipriešinimo tekstų kodą: oficialiojoje Sovietų kultūroje šių tekstų korpusas buvo literatūros kanono dalis, sudarė didelę dalį mokyklos programinių skaitinių, taigi formavo kultūros individų skaitymo ir suvokimo įgūdžius. Pasitelkus šį kodą „Fantômas“ interpretuotas kaip pasipriešinimo nepaklūstant vyraujančiai normatyvinei tvarkai elgsenos modelis. Įstabu tai, kad šis modelis buvo iš tiesų, t. y. gyvenime, realizuotas. Parodžius dvi pirmąsias filmo dalis, padaugėjo paauglių gaujų išpuolių, kurių metu jaunimas gąsdino žmones, plėšė kioskus ir atlikinėjo kitus filmo epizodus primenančius vandalizmo aktus. Situacijos rimtumą rodo tai, kad buvo parengta ir per televiziją pradėta transliuoti speciali programa, kurios metu aiškinta parodijinė filmo prigimtis⁵⁶.

Šis pavyzdys svarbus dėl kelių aspektų. Visų pirma, kultūros semiotiką domina ne invariantinė teksto reikšmė, o teksto reikšmė konkrečioje kultūroje. Tai, kad Sovietų Sąjungos žiūrovai filme „Fantômas“ nesugebėjo atpažinti nuorodų į Bondo filmus, kad tekstas buvo skaitomas kaip pasipriešinimo tekstas, o ne parodija, yra ne tiesiog klaidingo perskaitymo atvejis, o, žvelgiant iš kultūros semiotikos perspektyvos, informatyvus kultūros faktas, leidžiantis daryti bendresnio pobūdžio išvadas apie kultūros kalbų ir kodų specifiką. Antra – meno kūrinų steigiami pasaulėvaizdžiai nepasilieka išimtinai meno, t. y. fikcijos, sferoje:

55 *Ibid.*, p. 139.

56 Aleksej Semenenko, *op. cit.*, p. 61–62.

literatūros, kino ir kt. tekstuose pateikiami tam tikras verčių sistemas numatantys pasaulio modeliai realiai formuoja kultūros individų savivoką, elgseną ir, kaip rodo „Fantômo“ pavyzdys, gali, o paprastai ir būna, įgyvendinti praktiškai.

Šia prasme lotmaniškoji kalbos, atliekančios tarpininko tarp subjekto ir pasaulio funkciją, koncepcija artima Vilhelmo Humboldto sampratai, remiantis kuria „kalba yra pasaulis, esantis tarp išorinių reiškinių ir vidinio žmogaus pasaulio“⁵⁷. Lingvistinio pasaulėvaizdžio (vok. *Weltbild*), kuris formuoja kultūros subjektų pasaulio matymą, suvokimą, teikia pamatines charakteristikas ir kurių subjektas paveldi iš savo kultūrinio konteksto, sampratą konceptualizavo Liudvigas Wittgensteinas⁵⁸. Ir nors tiesiogiai Lotmanas nesiremia ir nepolemizuoja nei su Humboldtu, nei su Wittgensteinu, prielaida, kad kalba modeliuoja, t. y. struktūruoja, kalbos vartotojų pasaulio suvokimą, sudaro lotmaniškos kultūros sampratos esmę. Kita vertus, Lotmanas akcentuoja ne vienos kurios nors kalbos pirmenybę visų kitų kalbų atžvilgiu, o kalbų daugybę, numatančią ir daugybę skirtingų pasaulėvaizdžių, t. y. kultūra suvokiama kaip iš esmės poliglota, daugiakalbė.

Būtent šia, pasaulio modeliavimo ir kultūros individų formavimo, prasme, menas Lotmanui yra ideologiškas. Praktiškai specifinę meno ir kitų kultūros kalbų funkciją, poveikį kultūros individams jis analizuoja literatūros istorijai ir personalijoms skirtose studijose. Pavyzdžiui, Aleksandro Puškino (*Aleksandras Puškinas: Rašytojo biografija*; iš rusų k. vertė Birutė Meržvinskaitė, 1996), Nikolajaus Karamzino (*Сотворение Карамзина*, 1987) biografijose pateikia individo–menininko savikūros, ugdymosi *Bildung* prasme istorijas. Menininkas, norėdamas tokiu būti, privalo tokiu tapti, t. y. susikurti save pagal konkrečius konkrečios kultūros teikiamus modelius, kurių šaltinis dažniausiai yra būtent meniniai tekstai⁵⁹. Kita vertus, santykis nėra vienpusis: subjektas esamus modelius neretai transformuoja, kartais tiek, kad jie identifikuojami kaip nauji. Taigi kultūros individas ir pats formuoja savo kultūrinę terpę joje veikdamas. Tačiau,

57 Вильгельм фон Гумбольдт, *Избранные труды по языкознанию*, перевод с немецкого Г. В. Рамишвили, Москва: Прогресс, 1984, p. 304–305.

58 Apie Ludwigo Wittgensteino pasaulio paveikslą sampratą žr. David. K. Naugle, *Worldoiview: The History of Concept*, Grand Rapids, Michigan/Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2002, p. 148–162.

59 Jurij Lotman, „Literatūrinė biografija kultūros istorijos kontekste (Apie tipologinį teksto ir autoriaus asmenybės santykį)“, iš rusų kalbos vertė Virginija Cibarauskė, *Colloquia*, Nr. 32, 2014, p. 139–140.

norėdamas joje veikti, jis turi į ją įeiti, o tai atlikti galima tik tampant kultūros individu. Abiem atvejais – tiek Puškino, tiek Karamzino – kultūra, menas, kalbos veikia kaip formuojantys (tačiau – ne determinuojantys) veiksniai.

Lietuvių kultūroje tapsmo kultūros individu tekstas – Vandos Zaborskaitės *Autobiografijos bandymas* (2012): Zaborskaitės pasaulėvaizdis (autobiografijoje itin dažnai vartojama sąvoka) formuojasi, kristalizuoja per santykį su įvairiais kultūros tekstais. Tam tikros knygos literatūrologai tampa „vidinio pasaulio centru“. Pavyzdžiui, Vinco Mykolaičio-Putino romanas *Altorių šešėly* „stipriai veikęs dorovinę sąmonę“; o „krikščionybė ir laisvė, pasirinkimas ir atsakomybė – man paaiškėjo, arba bent pradėjo aiškėti, šio Dostojevskio romano [*Broliai Karamazovai* – VC] dėka“⁶⁰. Literatūros tekstų įtaka, net tam tikros retorinės strategijos, literatūriniai topai pasitelkiami ir Zaborskaitės svarstymuose pareigos, pašaukimo, tikėjimo ir kt. temomis. Taigi literatūros tekstas formuoja ne tik estetinę pajautą, bet yra ir tam tikrų etinių ir kt. sampratų formacijos pagrindas.

Vis dėlto būtina atsižvelgti į tai, kad skirtingose kultūrose ar skirtingais tos pačios kultūros periodais meno statusas ir funkcijos skirtingos. Todėl ypač tais atvejais, kai tiriami kanoniniai, kultūroje giliai įsišakniję tekstai, svarbus aiškiai artikuliuotas tyrėjo apsisprendimas: ar siekiama identifikuoti tam tikras universalias (belaikes) reikšmines struktūras, ar ištirti, ką tekstas reiškia šiandiniame kontekste, ar tai, ką jis reiškė savo sukūrimo metu. Pastaruoju atveju būtina to laikmečio kodų sistemos – žanrinių apibrėžčių, hierarchijų ir pan. – rekonstrukcija. Toks kontekstinis skaitymas numato, kad konkretaus teksto, o metalygmenyje – kalbos, kuria tekstas parašytas, reikšmė rekonstruojama tiek iš pačių tekstų, tiek ir iš metatekstų ir metakalbų, kurios formuoja recepciją ir kartu yra recepcijos dokumentas. Pastariosios, t. y. metakalbos arba aprašymo kalbos, linkusios būti nepastebimos, veikti kaip tam tikras žinojimo horizontas, savaime suprantamųjų visetas. Pavyzdžiui, žanrinės definicijos, periodizacija, aukštosios ir žemosios, elitinės ir populiaros literatūros skirtys, ypač mąstant apie lietuvių literatūrologijos situaciją, paprastai priimamos kaip tam tikros duotys, tiksliau – duotis ar net „prigimtis“; o ne tai, kas yra variantiška ir istoriška. Tokia perspektyva literatūrologijoje, kai analizės objektu tampa ne tik konkretus tekstas, bet ir jį aprašančios kalbos, t. y. moksliniai tekstai analizuojami kaip dar viena iš

60 Vanda Zaborskaitė, *Autobiografijos bandymas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2012, p. 80–81.

kultūros kalbų, kurios funkcija – steigti tam tikrus kodus, normatyvines kategorijas ir taip aktyviai dalyvauti reikšmės konstitavimo procese – leidžia adekvačiau fiksuoti, kaip kultūra suvokia pati save, kas jai vertinga, kokius pasaulėvaizdžio modelius ji renkasi, kokius – atmėta.

Išvados

Jurijaus Lotmano kultūros semiotikos objektas – tekstai kaip sąveikaujančios, visuomet tam tikrame kontekste, konkrečioje kultūroje esančios reikšminės struktūros. Lotmaną domina ne tik stabilios, vidinių teksto struktūrų generuojamos reikšmės, bet ir tos, kurios aktualizuojasi teksto ir konteksto, teksto ir skaitytojo sąveikų metu. Šia prasme Lotmano semiotika lokalizuojama tarp tradicinės semiotikos ir literatūros/kultūros sociologijos, recepcijos teorijos, antropologijos, literatūros istorijos. Tačiau, skirtingai nei, pavyzdžiui, Pierre'o Bourdieu literatūros lauko teorija, Lotmano kultūros semiotika nėra įtari, t. y. nesiekia atsakyti, kokios kultūrai išorinės jėgos (galios laukas ar pan.) lemia vienu ar kitu pasaulio modelių įsigalėjimą. Svarbu – kaip rašoma (tiek tekstai, tiek – apie tekstus) ir ką tai reiškia konkrečiu atveju, konkrečioje kultūroje, darant prielaidą, kad kultūros kalbos yra modeliuojančios struktūros. Taigi Lotmanui kultūros kalbos yra ne instrumentas kokių nors grupių ideologijoms perteikti, o ideologiškos pačios savaime.

Teksto santykis su skaitytoju Lotmano semiotikoje – ne dešifravimo, dekodavimo, o dialogo kaip abipusės sąveikos santykis, t. y. ne reprodukcija, kuomet skaitytojas tik pakartoja tai, kas yra tekste, o produkcija. Skaitytojas priskiria tekstui funkciją atpažindamas jo struktūroje jam reikšmingus elementus, o ne tarsi automatas dekoduoja ar dešifruoja. Būtent šia – reikšmės procesualumo – prasme semiotika ir istorija susiliečia. XXI a. pradžios lietuvių literatūros mokslui, ieškančiam vidurio tako tarp literatūros kaip imanentiškos struktūros ir literatūros kaip kūrėjo vidinio pasaulio ar gyvenimiškųjų patirčių atspindžio, Lotmano semiotika aktuali visų pirma tuo, kad, neredukuodama kultūros individų iki aklų vykdytojų, o literatūros kūrinių – iki veiksenų, poetinių priemonių rinkinių, teikia dinamišką, sąveikomis grindžiamą kultūros ir joje esančio teksto bei suvokėjo sampratą.

Bandymas derinti kelias teorines ir metodologines perspektyvas – semiotinę, istorinę, sociologinę – lemia Lotmano semiotikos patrauklumą, universalumą, metodologinį lankstumą. Daugiasluoksni ir struktūriškai nevienalytį tekstą sudaranti Lotmano darbų visuma dėl šių galbūt iš tiesų labiau meniniams, o ne moksliniams tradicine prasme tekstams būdingų ypatybių intriguoja, sugeba aktualizuotis įvairiuose kontekstuose, užmegzti dialogus su skirtingomis auditorijomis. Kita vertus, struktūrinis nevienalytiškumas susijęs su nenuoseklumu, kartais net vidiniu prieštaravimu. Dėl šių priežasčių lotmaniškoji kultūros teorija vargiai gali būti vienareikšmiškai išaiškinta, priskirta „struktūralizmo“, „rusų semiotikos“, ar, atvirkščiai, „poststruktūralizmo“ paradigmoms ir atitinkamai panaudota. Lotmano palikimas reikalauja dialogiško, bet tuo pat metu ir kritiško santykio, atrankos ir rekonstrukcijos žinant, kad atliktas darbas visuomet tebus dalinis ir nepilnas.

Gauta 2016 10 28

Priimta 2016 11 15

The Paradox of Yuri Lotman's Cultural Semiotics

Summary

The author of this article discusses the reception, in recent decades, of Yuri Lotman's cultural semiotics and the project of cultural semiotics itself. She pays particular attention to the idea of the interplay between textual and non-textual structures, which is crucial to cultural semiotics. Although Lotman has been very widely cited in studies by Lithuanian humanities scholars since the sixties, only a few articles have critically reflected on his project of cultural semiotics. Lotman is usually presented as a structuralist interested in "secondary modeling systems" and his semiotic theory is compared to that of Algirdas Julius Greimas or some other theory, such as New Historicism. At the same time, outside of Lithuanian academic circles more attention is paid to Lotman's later works, stressing the connections between cultural semiotics and literary sociology and anthropology.

A reconstruction of Lotman's concepts – such as *interplay*, *world model*, and *modeling* – reveals that the object of Lotman's cultural semiotics is not

immanent secondary modeling systems but the interplay between texts and different cultural languages, structures that are always within a specific context. Lotman is especially interested in shifts of meaning that occur when text and context, text and reader interact. In this sense, Lotman's semiotics inserts itself between traditional semiotics and literary/cultural sociology, reception theory, anthropology, and literary history – theories and disciplines which not only influenced Lotman's theory but were themselves significantly affected by it.

Keywords: Yuri Lotman, cultural semiotics, interplay, world model, modeling, reception.
